

KUR'ÂN VE SÜNNET IŞIĞINDA FİRAVUN'UN İMÂNI MESELESİ

Süleyman AYDIN*

Özet: Bütün peygamberler gönderildikleri ümmetlere yüce Allah'a imân etmeyi tebliğ etmekle emir olunmuşlardır. Davetlerine icabet edenler imân etmiş, etmeyenler imân etmemiş hükmünü almışlardır. Hayatın son anlarında imân ettim diyenler, Firavun örneğinde olduğu gibi müfessirleri manalandırma açısından, akaid âlimlerini de hayatın son anlarında imân edenlerin imânlarının sıhhati açısından ilgilendirmiş, bu konuya hasredilen çok sayıda eser verilmesine sebebiyet vermiştir. Meseleye son nefeste imânın sahih olması açısından bakanların bazıları, Firavun'un imânına, kabul olunma şartlarına uygun bir imândır hükmünü vermişler. Diğer akaid uleması ve tefsir ilmindeki esasları dikkate alanlar ise, Kur'ân-ı Kerîm'deki üslûbun, imânın kabul olmadığına açık delaleti olduğunu ifade etmişlerdir. Mesele, akaid ilminin müsellemler kurallarıyla tefsir ilminin müsellemler kurallarının imân-küfür sınırına tatbiki açısından güzel bir örnektir. Makalede tefsir ilminin gerekleri açısından Firavun'un imânının kabul olunmadığı görüşü tercih edilmiş ve delillendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kur'ân, Sünnet, Firavun, İmân.

Pharaoh's Belief in the Light of Qur'an and Sunnah

Abstract: All the prophets were ordained to invite their people to whom they were sent to believe in Allah. Those who accepted their invitation became believers, and those who did not were considered as unbelievers. Issue of the people who said that they came to believe at the end of their life concerned exegetes in terms of the meaning of the related verses, and the theologians in terms of the status of the people in question; and as a consequence a considerable amount of work on the issue was written. Some of the scholars who discussed the subject in terms of validity of the belief at the end the life considered Pharaoh's belief as valid. Other theologians and those who took tenets of exegesis into consideration said that the wording and style in the Qur'an indicates that his belief was considered invalid. The problem is an excellent example in terms of the application of tenets of theology and exegesis on the border of belief and disbelief. In the present article the opinion that Pharaoh's belief was not accepted was preferred because of the requirements of exegesis, and this option was supported with evidence.

Key words: Pharaoh, Belief, Qur'an, Sunnah.

* Yrd. Doç. Dr., Yalova Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi

1. Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'i baştan sona tefsir etmek, yüzyıllardır devam eden bir ilmî gelenektir. Bu gelenek ülkemizde akademik ortamlarda belirli âyet, sure ya da cüzlerin tefsiri şeklinde devam ettiği gibi, Anadolu'nun birçok yerinde halkın iştirak ettiği genel tefsir dersleriyle de sürdürülmektedir. Bu çerçevede devam ettirilen derslerde zaman zaman geçmişte tartışılan bazı âyetlerin tefsirleri doğal olarak tekrar gündeme gelebilmektedir. Meselâ Hz. İbrahim^(s)'ın babası ile ilgili âyette kastedilen şahıs gerçekten babası mıdır, yoksa amcası mıdır?¹ وَاللَّهُ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ² ifadesindeki mana nedir? وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ³ âyetindeki mana bir kimsenin amelinin başka kimseye fayda vermemesi midir? كَمَثَلِ الَّذِي كَفَرَ بِمَا أُوتِيَ مِنَ الْقُرْآنِ فَأَعْتَدْنَا لَهُ جَهَنَّمَ لِمَا كَفَرَ بِهَا مِنْ قَبْلُ إِنَّهُ كَانَتْ تَعْتَبُ⁴ âyetindeki teşbih nedir? وَإِنِّي مُتَوَفِّيكَ⁵ âyetindeki “dönüş” neyedir ki, cezası ebedî cehennem olarak haber verilmiştir? وَإِنِّي مُتَوَفِّيكَ⁶ ifadesini nasıl anlamak gerekmektedir? وَإِنِّي مُتَوَفِّيكَ⁷ deki “teveffi” ve “raf”ın manası nedir? وَاللَّهُ يَكْتُبُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ⁸ âyetindeki vakıf mahalli, kıraatlerin manalarından ortaya çıkan asıllar ve müteşabihleri anlamada yöntem ne olmalıdır? Gibi meseleler gündeme gelebilmektedir. Bu âyetlerden biri de Firavun'un boğulması anındaki imân sözlerinin manalandırılması meselesidir. İslâm uleması bu âyette anlatılan durumun meşru imân şartlarının dışında olduğundan imânın geçersiz olduğunu söylemişlerdir.

Firavun'un imanı meselesinin tefsir ilminin konusu olmasının sebebi aşağıda metin ve mealleri alıntılanan Yunus suresinin 90-92. âyet-i kerimelerinin ilkinde geçen *آمَنْتُ* “iman ettim” ifadesidir.

وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعَدُوًّا حَتَّى إِذَا أَدْرَكَهُ الْعَرِقُ قَالَ
آمَنْتُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا الَّذِي آمَنْتُ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ الْآنَ وَقَدْ عَصَيْتُ قَبْلُ وَكُنْتُ

1 En'am, 6/74.

2 Bakara, 2/105.

3 Necm, 53/39.

4 Bakara, 2/171.

5 Bakara, 2/275.

6 Enfal, 8/17.

7 Âl-i İmrân, 3/55.

8 Şûra, 42/11.

9 Âl-i İmrân, 3/7.

مِنَ الْمُفْسِدِينَ فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَ آيَةً وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ عَنِ آيَاتِنَا
لُغَافِلُونَ

“İsrâil oğullarını denizden geçirdik, Fir'avn ve askerleri de zulmetmek ve saldırmak için onların arkalarına düştü. Nihâyet boğulma kendisini yakalayınca (Fir'avn): “Gerçekten İsrâil oğullarının inandığından başka tanrı olmadığına inandım, ben de müslümanlardayım!” dedi.”¹⁰

Âyet-i kerimelerin şu mana ile tefsir edilmesi doğru olacağı kanaatindeyim: Biz İsrail oğullarına denizi yarıp kurutarak korumamız altında geçme imkânı verdik. Ancak Firavun ve askerleri zulüm ve düşmanlık ederek veya etmek için Hz. Musa^(s)'nın asasını vurması ile açılan yoldan yürüyerek onlara yetişinceye kadar peşi sıra onları takip ettiler. Ta ki, tam onları kuşatıp yakalamak üzereyken boğulma olayı onu kuşatıp yakaladı ki o tam bu anda (lisan-ı makal veya lisan-ı hâl ve nefis-i kelim) ile “Ben İsrail oğullarının inandığı ilah-tan başka ilah olmadığına, kesinlikle şu anda imân ettim ve gerçekten kendini her şeyi ile Allah'a teslim edenlerden oldum” dedi. Allah da onu doğrudan veya Cebrâil^(s) aracılığı ile kınayarak şöyle dedi: Önceden isyan eden ve imândan alı koyan bozgunculardan olduğun halde, hayattan tamamen ümidini kesip ölümünün kaçınılmaz olduğunu görünce mi teslim oldun veya imân ettin? Kişinin şan ve şöhreti, ululuğu, gücü ne kadar artarsa artsın her an Allah'ın onu günahları, özellikle de ulûhiyet ve rubûbiyet iddia etmesi sebebiyle perçeminden yakalayıp zelil edeceğine, başta senden sonra geriye kalan İsrail oğullarına olmak üzere, kıyamete kadar bütün ümmetlere delil veya ibret olası diye biz bugün senin cansız bedenini denizden kurtararak dışarıya atacağız. Bütün bunlara rağmen, hiç şüphe yok ki insanlardan birçoğu, âyetlerimizden ibret alıp tefekkür etmediklerinden ötürü gerçekten gafildirler.¹¹

10 Yunus, 10/90-92.

11 Taberî, *Câmi' u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, tahk.: Şâkir, Mektebet İbn Teymiyye, Kahire, ts., c. 15, s. 188-194; İbn Atuyye, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, tahk.: Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1993, c. 3, s. 140 vd.; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1993, c. 5, s. 187 vd.; Ebû's-Suûd Efendi, *Îrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tahk.: Abdulkadir Ahmed Ata, Mektebetu'r-Riyad el-Hadise, Riyad, ts., c. 2, ss. 702 vd.; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, ts., c. 4, s. 52 vd.; Kurtubî, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdulah et-Türkî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006, c. 11, s. 44 vd.; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, tahk.: Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Mektebetü'l-İmân, Mansura 2004, c. 7, s. 394; Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâye ve'd-dirâyeti min ilmi't-tefsîr*, tahk.: Abdurrahman Umeyra, Daru'l-Vefa, Beyrut 1413 H., c. 2, s. 654 vd.; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Daru İhyai't-Turâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts., c. 11, s. 180 vd.

Meşhur sufi Muhyiddin b. Arabî'nin (ö.638/1240) bu âyetin Firavun'un imânına delil teşkil ettiği kanaatinde olduğu, ulema ve fuzala arasında çok yaygın bir kanaattir.¹² Firavun'un imân ettiği iddiası, taraftarı olmayan bir söylenti iken, İbn Arabî'ye nispet edilmesi meseleyi meşhurlaştırmış, bu da âyetin tefsirinin daha geniş bir şekilde ele alınmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda Firavun'un imânının kabul edilmediğinin delillerinin tertip ve tensik edilmesi; ayeti kerimenin tefsirine önemli bir katkı sağlayacak ve en doğru yorumun ortaya çıkarılmasına hizmet edecektir.

2. Konunun Ortaya Çıkış Süreci ve Yazılmış Belli Başlı Eserler

Firavun'un imânı kabul edildi mi problemi, daha tebeu't-tabîin döneminden itibaren ilim adamlarının ilgisini çeken ve kanaat izhar ettikleri bir konu olmuştur. Son nefeste ya da ye's halinde imâna giriş caiz mi düzleminde ve Firavun'un imânı kabul olundu mu sorusunun cevabına uygulanması açısından kaynak eserlerde yer bulmuştur.

Tarihte "imâna giriş" meselesini ilk olarak konulaştıran, İmam Ebû Hani-fe'dir. Sonrasında öğrencileri, imâna girme zamanı, ye's hali imânı ve gargara hali imânının hükümlerini eserlerinde incelemişler ve Kur'ân'da geçmesi itibarıyla Firavun'un imânının durumunu örnek göstermişlerdir.

Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin (ö.324/936) Mutezile'den ayrılması sırasında üç kardeşin imânları konusunu tertip edip hocası Cübbaî'yi (ö.303/916) sustururken, imâna giriş, imânla mükellef olma şartları ve salah-aslah konularıyla alakalı itikadi uygulamalar yaptığı görülmektedir.

12 Muhyiddîn İbn Arabî, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*, Daru's-Sadr, Beyrut, ts., c. 1, s. 47. Konu hakkında bk. Ali el-Kârî, *Ferru'l-avn min müddei imân-ı Fir'avn*, (*Mecmûatur'r-Resâil fi Vahdeti'l-Vucûd* içinde), İstanbul 1294 H.; Devvânî, *Risale fi imâni Fir'avn*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, no: 3767; İbn Kemal Paşa, *Risale fi beyânî kifri Fir'avn*; Seyyid Arif Ali, *Şerh es-Seyyid Arif Ali alâ risaleti İbn Kemal fi tenzihi İbn Arabi*, (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabi es-Sufi mecmuası* içerisinde), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.; Sa'd Efendi, *Fetva Sa'd Efendi fi'l-Fusûs*, (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabi es-Sufi*), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.; Muhammed b. Muhammed el-Çumri, *Tenzihü'l-kevn an itikadi İslâmî Fir'avn*; Nureddin Abdurrahman b. Ahmed el-Camî, *Risale fi imâni'l-Fira'vn*; İbn Teymiyye, *Risale fi'r-red alâ İbn Arabi fi da'vâ imâni Fir'avn* (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabi es-sufi*), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.; Abdurrahman b. Yusuf el-Echûrî, *el-Kavlü'l-musan ani'l-auhtâni fi ğargi Fir'avn*, vr. 4, 5, 8, www.eskieserler.com, ID no: 123 (Erişim 02.02.2015); Yavuz Özden, *Kur'ân'a Göre Firavun*, Erzurum 1991.

Sonraki dönemde bu mesele bir tefsir problemi halini almış görünmektedir. Bu çerçevede konu tefsir kaynaklarında ilgili âyetin tefsiri bölümlerinde kritik edilmeye devam edilmiştir. Taberî¹³ (ö.310/923), Zemahşerî (ö.538/1144), İbn Atiyye¹⁴ (ö.541/1147), İbnu'l-Cevzî¹⁵ (ö.597/1201), Razî (ö.606/1209),¹⁶ Kurtubî (ö.656/1258),¹⁷ Ebû Hayyan¹⁸ (ö.745/1344), İbn Kesir (ö.774/1373)¹⁹ ve Alusî (ö.1270/1854)²⁰ gibi müfessirler konuyu tartışmışlardır.

Tarihte ilk olarak “Firavun’un imânı sahihtir” diyenin kim olduğu tartışmalıdır. İbn en-Nedim (ö.437/1047), Ebû Malik Ömer b. Kerkera’nın Firavun’un Allah katında Hz. Musa(s)’dan daha değerli olduğunu söylediğini nakletmektedir.²¹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî’nin²² (ö.403/1013) bu görüşte olduğu naklediliyorsa da²³ eserlerindeki Firavun’un küfrünü ifade eden metinlerin varlığı, bu nakli şüphe mahallinde bırakmaktadır.²⁴

Hanefi fukahâsından el-Kadi Abdussamed el-Hanefî ilk dönem Sufiyye imamlarının genel olarak ahiret ahvali ve azabının müşahedesinin başlaması durumunda bile, ölümden önce yapılacak imânın fayda vereceği kanaatinde

-
- 13 Taberî, *Câmi’u’l-beyân an te’vili âyi’l-Kur’ân*, c. 15, s. 188-194.
- 14 İbn Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz fi tefsîri’l-Kitâbi’l-Azîz*, c. 3, s. 140 vd.
- 15 İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, c. 4, s. 52 vd.
- 16 Râzî, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru’l-kebîr (Mefâtihu’l-ğayb)*, tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut 1981, c. 17, s. 160 vd.
- 17 Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 11, s. 44 vd.
- 18 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, c. 5, s. 187 vd.
- 19 İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 7, s. 394.
- 20 Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, c. 11, s. 180 vd.
- 21 İbn en-Nedim, *el-Fihrist*, c. 1, s. 49.
- 22 Muhammed b. Tayyib b. Muhammed b. Cafer Ebû Bekr Bâkılânî (ö.403/1013), Kelâm ulemasının önde gelenlerindedir. Basra’da doğmuş, daha sonra Bağdat’a intikal etmiştir. Kelâmî meselelerdeki münakaşalarıyla meşhurdur. Bizans döneminde İstanbul’da, Hıristiyan ulemasıyla münakaşalara katılmıştır. *İ’cazu’l-Kur’ân, el-İnsaf, el-İntisâr li sîhhati nakli’l-Kur’ân, et-Temhîd, Hidayetu’l-murşîdîn, Keşfu’l-esrar ve hetku’l-estar, Kitabu’r-raddi ale’l-Mu’tezile, et-Takrib ve’l-irşad* bazı önemli eserlerinin isimleridir. Bk. Zirikli, *el-A’lâm*, Daru’l-ilmî’l-melayin, Beyrut 2002, c. 6, s. 176.
- 23 Şa’rânî, *el-Yevakit ve’l-cevahir*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiye, Beyrut 1998, s. 17 vd.; Zebîdî, *İthâfu’s-Sadetî’l-muttakin*, Daru’l-fikr, yy., ts., c. 2, s. 246 vd.
- 24 Örneğin bk. Bakılânî, *el-İntisâr li-sîhhati nakli’l-Kur’ân*, tahk.: Muhammed Isam el Kudat, Daru’l-ilmî’l-melayin, Beyrut 2001, c. 2, s. 124, 527.

olduklarını nakletmektedir.²⁵

Konu İbn Arabî'nin değişik eserlerinin bazı bölümlerinde müfessirlerin genel yönelişlerinin aksine bir bakış açısıyla ele alınca vahdet-i vücud muhalifi İbn Teymiyye (ö.728/1328) ve benzer düşüncede olanlar müstakil risaleler yazmışlar²⁶ ve mesele bir tefsir problemi hüviyetini aşırp hakkında müstakil eserler yazılmaya başlanılan bir konu haline gelmiştir. Bu bağlamda zikredilen sözün İbn Arabî'ye aidiyeti tartışılmıştır. "İbn Arabî'ye nispeti sahih değildir" diyenler ile "nispeti sahihtir" kanaatiyle söz konusu anlayışları savunmaya girişen ve delillendirmek için risaleler yazanlar olmak üzere iki yöneliş ortaya çıkmıştır. Özellikle *Fusûs* ve *Futûhât* şerhlerinde²⁷ konu önemli bir yer edinmiştir.

İbn Teymiyye (ö.728/1328) vahdet-i vücud konusunda olduğu gibi bu konuda da İbn Arabî'yi eleştirmiştir. Mesele bu merhaleden sonra artık İbn Arabî'nin hasımları ve sevenleri arasında bir tartışma başlığı halini almıştır. İbn Arabî'ye karşı çıkanlar yazdıkları müstakil eserlerde konu hakkında kanaat izhar etmişler ve ona nispet edilen anlayışı eleştirmişlerdir.

Nureddin el-Camî'nin (ö.898/1492) *Risale fi imâni Firavn*²⁸ ve ed-Devvânî'ye (ö.908/1502) nispet edilen *Risâle fi imâni Firavn* isimli eserler Firavn'un imânının sahih olduğu tezinin savunulduğu ilk müstakil risalelerdendir.²⁹ Kâtib Çelebi (ö.1093/1682) de *Mizanü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahak* isimli risalesiy-

25 Heytemî, *ez-Zevâcir an iktirâfi'l-kebir*, yy., ts., c. 1, s. 33 vd.

26 İbn Teymiyye, *Risale fi'r-reddi alâ İbn Arabî fi da'va imâni Fir'avn*, (Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-Sufi), tahk.: Musa b. Süleyman, yy., 1410 H. Ayrıca bk. Mustafa Kara, *İbn Teymiyye'ye Göre İbn Arabî*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1980.

27 Sa'd Efendi, *Fetva Sa'd Efendi fi'l-fusûs*, (Resail ve Fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H., s.119 vd; Sofyalı Bâli Efendi, *Şerhu'l-Füsûs*, İstanbul 1309 H., s. 394; Ahmet Avni Konuk, *Fusûsu Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz.: Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992, c. 4 s. 299-308; Mahmut Erol Kılıç, "Fususul-Hikem", *DİA*, Ankara 2001, c. 13, s. 234 vd.

28 Nureddin Abdurrahman b. Ahmed el-Cami, *Risale fi imâni'l-Fir'avn* (Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.

29 Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî, *ez-Zevrâ ve'l-havra*, İstanbul 1286 H.; Devvânî, *Risale fi imâni Fir'avn*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, no: 3767; Devvânî, *Şerhu'l-akaidi'l-adudiyye*, İstanbul 1818; Ayrıca bk. Fikret Soyol, *Celâlettin ed-Devvânî'nin Firavn'unun İmâni Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

le hem Firavun'un imânını savunmuş hem de bu sözlerin İbn Arabî'ye nispetinin sahih olduğu tezini desteklemiştir.³⁰ *el-İşâa fi eşrati's-saa* isimli eseriyle tanınan Muhammed el-Berzencî'nin (ö.1103/1691) *et-Te'bid ve'l avn li'l-kailine bi imâni Firavn'ı*, Salâhî ismiyle meşhur Abdullah b. Abdulaziz el-Balikesirî el-Hanefî'nin (ö.1197/1783) *Tevfiku'l-uyûn fi hakkı imâni Firavn'ı*³¹ Nasuhizade Şemsuddin el-Üsküdarî'nin (ö.1249/1833) *Risale fi imânu Firavn'ı*, Muhammed en-Nur el-Arabî'nin (ö.1305/1888) *Risale fi keyfiyeti imân Firavn'ı*, Firavun'un imânı tezini ispat için kaleme alınmış müstakil eserlerdir.

İbn Teymiyye'nin *Risale fi'r-reddi alâ İbn Arabî fi da'vâ imâni Firavn'ı*,³² İbn Kemal Paşa'nın³³ (ö.940/1534) *Risâle fi beyâni küfri Firavn'ı*, Ebûssuûd Efendi'nin (ö.982/ 1574) *Risâle fi bahsi imâni Firavn* isimli eserleri konu hakkında yazılan ilk reddiyeler arasındadır.³⁴ Zeynu'l-Abidin Muhammed Sibt el-Marsâfî'nin (ö.970/1562) *Tenzîhu'l-kevn an itikâdi İslâmi Firavn*,³⁵ Bedran b. Ahmed el-Halilî'nin *Neticetu't-tevfik ve'l-avn fi'r-reddi ale'l-kailine bi necati Firavn'ı* önce hicrî 1409'da Abdurrahman b. Hasen Mahmud tarafından daha sonra Musa b. Süleyman ed-Düveyş tarafından, İbn Arabî eleştirisi içeren bir kısım risalelerle birlikte neşredilmiştir. Echurî (ö.1067/1656) *el-Kavlu'l-musan ani'l-buhtan fi gargi Firavn ve ma kane aleyhi mine't-tuğyan* isimli bir eser kaleme almıştır.³⁶

Şaranî'nin müstakil bir eser vermediği ama değişik risalelerinde konuya değindiği ve Firavun'un imânının sahih olmadığı kanaatinde olduğu gözlemlenmektedir.³⁷ Hicri 1000'li yıllarda Ali el-Kârî (ö.1014/1605) de müstakil bir

30 Mustafa b. Abdullah Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahak*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980, s. 61 vd.

31 Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, c. 1, s. 654.

32 İbn Teymiyye, *Risale fi'r-reddi ala İbn Arabî fi d'vâ imâni Firavn*, (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi*), tahk.: Musa b. Süleyman, yy. 1410 H.

33 İbn Kemal Paşa, *Risale fi beyani küfri Firavn*, (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi* mecmuası içinde), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.

34 Muhammed b. Muhammed el-İmâdî Ebû's Suûd Efendi, *Risale fi bahsi imâni'l-Firavn*, Süleymaniye Ktp., Pertevniyal Sultan, no: 930. Ayrıca bk. Ebû's Suûd Efendi, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tahk.: Abdulkadir Ahmed Ata, Mektebetu'r-Riyâd el-Hadise, Riyad, ts.

35 Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 495.

36 Abdurrahman b. Yusuf el-Misri eş-Şafii Echuri, *el-Kavlu'l-musan ani'l-buhtan fi gargi Firavn*, vr. 4, 5, 8, www.eskieserler.com, ID no: 123, kayıt no: 18 (Erişim: 02.02.2015).

37 Seyyid Abdülvehhâb Şa'rânî, *Kitabü'l-yevâkîve'l-cevâhîr fi beyânu akaidi'l-ekâbir*, Mısır 1307, c. 2, s. 121 vd.

eserle tartışmaya katılmıştır.³⁸ İbn Hacer el-Heytemî (ö.974/1566) konuyu “gargara halinde imânın fayda vermemesi” başlığı altında ele alıp imân etmesinin bu sebeple sahil olamayacağını ve Firavun’un küfrü hakkında icmâ olduğunu ifade etmiştir.³⁹ Son dönem Hanefi fukahâsından İbn Abidin (ö.1306/1888) de ölüm ahvalinin başladığı sırada yapılan imân olarak değerlendirip imânın sahil olmadığına hükmetmiştir.⁴⁰

İbnü'l-Hatîb'in *Risale fi imâni Firavn'ı*,⁴¹ Kutbuüdinzâde İznikî'nin (ö.821/1418) *Risale fi kavli İbn Arâbi fi imâni Firavn'ı*,⁴² Muhammed b. Muhammed el-Ğumri'nin (ö.970/1562) *Tenzihü'l-kevn an i'tikadi İslâmi Firavn'ı*,⁴³ Seyyid Arif Ali'nin *Şerh es-Seyyid Arif Ali ala Risaleti İbn Kemal fi tenzihi İbn Arabî*,⁴⁴ isimli çalışması, Rüşdi el-Bedravî'nin *Men huve Firavn Musa'sı*,⁴⁵ Ali Yusuf Ali'nin *Mevkîfu Musa^(s) min Firavn ve Benî İsrâîl'i*,⁴⁶ Hamdi Ğuneym Süleyman'ın *Kıssatu Musa^(s) ve Firavn fi'l-Kur'âni'l-Kerim'i*⁴⁷ yakın dönemde yayınlanmış eserlerdir.

Konu hakkında akademik çalışmalar da yapılmıştır. Nidal Abbas Cebr Duveykat'ın *Kıssatu Musa^(s) ve Firavn beyne'l-Kur'âni ve't-Tevrat'ı*,⁴⁸ Kasım Tevfik Kasım'ın *Şahsiyyetu Firavn fi'l-Kuran'ı*,⁴⁹ Galip Kaçar'ın *Kur'ân-ı Kerîm'de Hz.*

38 Ebü'l-Hasan Nureddin Ali b. Sultan Muhammed Ali el-Kârî, *Ferru'l-avn min müddei imânu Fir'avn*, (*Mecmûatur-r-resâil fi vahdeti'l-vucûd* içinde), İstanbul 1294. Ali el-Kârî, *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev.: Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yay., İstanbul 1979; Ayrıca bk. Çağfer Karadaş, *Ali el-Kârî'nin Akaide Dair Eserleri ve Bazı İtikadî Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.

39 Heytemi, *ez Zevacir an iktirafi'l-kebair*, c. 1, s. 78-81.

40 İbn Abidin, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar*, c. 4, s. 231.

41 İbnü'l-Hatîb, *Risale fi İmâni Fir'avn*, Kahire 1964.

42 Kutbuüdinzâde İznikî, *Risale fi kavli İbn Arâbi fi imâni Fir'avn*, Hacı Mahmut Efendi, no: 4223.

43 Ğumri, *Tenzihü'l-kevn an i'tikadi İslâmi Fir'avn*, (*Resail ve fetava fi zemmi İbn Arabî es-sufi*), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.; Ğumri,, *Tenzihu'l-kevn an i'tikadi İslâmi Fir'avn*, vr. 1-3, www.eskieserler.com, ID no: 9213 (Erişim: 02.02.2015).

44 Seyyid Arif Ali, *Şerh es-Seyyid Arif Ali ala Risaleti İbn Kemal fi tenzihi İbn Arabî*, (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi mecmuası* içerisinde), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.

45 Rüşdi el-Bedravî, *Men huve Fir'avn Musa*, Mektebetü'l-Ezher, Kahire 1998.

46 Ali Yusuf Ali, *Mevkîfu Musa min Firavn ve Benî İsrâîl*, Daru'l-Cil, Beyrut 1987.

47 Hamdi Ğuneym Süleyman, *Kıssat Musa ve Firavn fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Şahsi basım, yy., ts.

48 Nidal Abbas Cabr Duveykat, *Kıssatu Musa ve Firavn beyne'l-Kur'âni ve't-Tevrat*, Yayınlanmamış Master Tezi, Camiatu'n-Necah el-Vataniyye, Nablus 2006.

49 Kasım Tevfik Kasım, *Şahsiyyetu Firavn fi'l-Kuran*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Camiatu'n-Necah, Nablus 2003.

Musa ve Firavun',⁵⁰ Yavuz Özden'in *Kur'an'a Göre Firavun'u*,⁵¹ Harun Akgög'ün *Ali el-Kârî Hayatı Eserleri ve İbn Arabî'ye Eleştirisi*,⁵² Fikret Soyal'ın *Celâlettin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmânı Konusundaki Görüşleri Ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*,⁵³ Harun Anay'ın *Celâleddin ed-Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*,⁵⁴ Çağfer Karadaş'ın *Ali el-Kârî'nin Akaid Dair Eserleri ve Bazı İtikadî Görüşleri*,⁵⁵ Mustafa Kara'nın *İbn Teymiyye'ye Göre İbn Arabî*⁵⁶ isimli tezleri, Ömer Faruk Harman'ın *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'*ndeki "Firavun" maddesi ittila ettiğimiz belli başlı akademik çalışmalardır.

3. Konunun Akaid İlmiyle Alakası

Bilindiği gibi imân Allah'ın var ve bir olduğuna dair akılda oluşan kesin kanaattir. İmâna giriş sorumluluğu kalpte oluşan Allah'ın var ve bir olduğuna dair kesin kanaatten sonra, peygamber davetinin ulaşması ve yeteri kadar düşünecek bir zamana sahip olmakla gerçekleşmektedir. İmân değerlendirmesi için gerekli zamanın son sınırı ölüm anıdır.

Ölmeden önceki bu son dönemde imân şahitliğinde bulunulmasının bazı hallerinde ihtilaf vardır. Bunlardan birisi "ümitsizlik hali"dir. Bir diğeri "öleceğine kesin kanaat ettiği bir ruh halindeyken imân etmek ya da küfretmektir." Bir diğeri "ölümün başladığı (bedenden ruhun çıkması, meleklerin ve ahiret ahvalinin görülmesi) an"dır.⁵⁷

50 Galip Kaçar, *Kur'an-ı Kerim'de Hz. Musa ve Firavun*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1999.

51 Yavuz Özden, *Kur'an'a Göre Firavun*, Erzurum 1991.

52 Harun Akgög, *Ali el-Kârî: Hayatı Eserleri ve İbn Arabî'ye Eleştirisi*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1995.

53 Fikret Soyal, *Celâlettin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmânı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

54 Harun Anay, *Celâleddin ed-Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

55 Çağfer Karadaş, *Ali el-Kârî'nin Akaid Dair Eserleri ve Bazı İtikadî Görüşleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.

56 Mustafa Kara, *İbn Teymiyye'ye Göre İbn Arabî*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1980.

57 "Ümitsizlik anındaki imân geçersizdir" esasının sınırları ve ümitsizliğin tanımı ve sınırlarının ne olduğu tartışmalı bir konudur. Yine hayattan ümidi kesildiği bir anda imân ifadelerinin te-

Firavun, ölmeden az önce imân şahitliğinde bulunduğundan bu anlardan hangisinde imân ettiğinin tespiti verilecek hüküm açısından çok önem arz etmektedir. Bu hassas tespit ise, ancak ilgili akâid konularını delilleriyle inceleyenlerin ve ilgili Kur'ân âyetinin lugavî mânâ derinliğini, gereği üzere yorumlamaya ehil kimselerin yapabilecekleri bir ilmi ameliyedir.⁵⁸ Zira konu hakkında verilecek hüküm, onlarca itikâdî değeri beraber mütalaâ etmeyi gerektirmektedir.

Konu bazılarının vehmettiği gibi tarihteki yerini almış ve devrini tamamlamış bir konu değildir. Tatbik alanının Firavun olması, iki bin küsur yıl önce ölmüş bir şahsın özeli olan bir konu olduğu yanlışlığına sebebiyet veriyorsa da, esasta durum itikâdî bir konunun, bir âyet tefsiri özelinde dikkate alınmasından başka bir şey değildir. Kur'ân'ın bazı âyetlerinin tarihselliği tezinin dolaylı psikolojik etkisi, çağdaş araştırmacıların bazılarında konunun önemsizliği kanaati oluşturmuştur. Ama konu önemini korumaktadır.

4. "Firavun Kâfir Ölmüştür" ve "İmânı Geçerlidir" Söylemleri

4.1. "Firavun Kâfir Ölmüştür" Diyenlerin Söylemi

Firavun imânın kabul edilmeyeceği anlardan birinde (gargara anı veya ümitsizlik anı) imân sözlerini söylediğinden imânı geçersizdir. Âyette durum hikâye edilirken *وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلَ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ* deki soruda "istifham inkârı" üslûbu kullanılmıştır. Bu ise imân girişiminin kabul edilmediğine delildir. Âyet'te *حَتَّىٰ إِذَا أَذْرَكَهُ الْعَرْقُ* "Boğulacağı zaman" ancak imân sözlerini söylediği haber verilmektedir. Yani Firavun, kısa bir müddet sonra öleceği kanaatine kapılıp, akabinde ilahi kudrete teslim olmuş ve imân lafızları söylemiştir. Bu anlar ümitsiz-

laffuz edilmesi ile imân gerçekleşir mi konusu da ihtilafıdır.

58 Konumuz imânın tanımı, imâna giriş ve çıkışın nasıl olacağı, müşriklerin İslâm'a girişleriyle ehli-i kitab ve muvahhitlerin İslâm'a girişlerinin nasıl olacağı, imânın amelle ilişkisi, imânın amelden bir cüz olup olmaması, imân büyük günah ilişkisi ve büyük günah işlemenin sahibini dinden çıkarıp çıkarmaması gibi itikadi konuların tamamıyla yakından alakalı bir konudur. Firavunun imânı konusu esasında bir şahıs ne zaman imânla mükellef olur, hangi şartlarda imân gerçekleşir, hangi durumlarda imân etmeyen ya da imân etmeye vakit bulamadan ölen mazur olur, konularıyla da ilintilidir. İmâna giriş zamanı ve yeri ye's halinde imân, gargara halinde imân, kıyametin büyük alametlerinden biri oraya çıktığı andan itibaren yapılacak imân, konularıyla da ciddi bağlantılı bir konudur. Görüldüğü gibi firavunun imânı probleminin neredeyse bütün bir imân babıyla alakası vardır.

lik anı, gargara anı ve âhiret ahvâlinin görülmeye başlandığı an tanımlarına uymaktadır. Bu anlardaki imân da yine ittifakla geçersizdir.

4.2. "Firavun'un İmânı Geçerlidir" Diyenlerin Söylemi

İmân, şirkten tam anlamıyla teberri edilmediğinde; ruhun bedenden çıkmasının başlaması durumunda ve kıyametin büyük alametlerinin başlaması anı itibarıyla yapıldığında kabul edilmez. Diğer bütün durumlarda imâna giriş gerçekleşir. Firavun'un durumu ye's haline de, gargara haline de uymamaktadır. Âyetteki Firavun'a nispet edilen imân etme sözleri, normal bir müşrik tarafından söylenirse geçerli olurdu. Firavun da bu sözlerle imân edince, imânı kabul edilmiştir. İmânın kabul edilmediğine dair delil getirilen 'istifham inkâr' üslûbu, bir yorumdur. Üslûp ise esasen inkâr değil, imânı bu kadar geciktirmesine tevbih (azarlama) üslûbudur. "İmân geçersizdir" söyleminin delilleri yoruma açık olduğuna göre Firavun'un imânının kabul edilmediğine dair yapılan delillendirmeler tamamlanmış olmayacaktır. İmân varlığı ya da doğruluğu hakkında üretilen bir şüpheyle zail olmayacağından Firavun'un imânının geçerli ve sahih olduğu kabul edilmelidir.

5. İbn Arabî ve Devvânî'ye Nispet Edilen Görüşlerin Sıhhati Meselesi

Firavun'un imânıyla ilgili görüşlerin İbn Arabî ve Devvânî'ye nispetleri konusuna geçmeden evvel kaynaklarda Muhyiddin b. Arabî'ye nispet edilen söylemi özetlemek yerinde olacaktır. O şöyle demektedir:

"Firavun ile ümitleri arasına dalgalar girip boğulacağını anlayınca, zillet ve ihtiyaç karşısında iç duygusu ile Allah'a sığındı ve sihirbazların şüphe ve kuşkuyu kaldırmak için "Âlemlerin Rabbine ve Hz. Musa ile Hz. Harun'un Rabbine imân ettik" dedikleri gibi Firavun da işkâli ve belirsizliği kaldırmak için: "İsrail oğullarının inandığından başka Tanrı olmadığına inandım ve ben Müslümanlardanım", dedi. Allah Teâlâ kınama yoluyla "Daha önce bildiğini şimdi mi açıkladın? Hâlbuki daha önce başkaldırılmış ve bozgunculuk etmiştin" buyurması da ona bir itâb ve kınamadır. Daha sonra Allah, Firavun'a: "Bugün sadece senin cesedini kurtaracağız." Buyurmakla, ölümünden önce kendisini kurtaracağını ona müjdelemiş ve hikmetini de "Senden sonrakilere bir ibret teşkil etmesi için" âyetiyle açıklamıştır. Yani bu, Firavun'un kurtuluşuna alamettir. Zira azap zahir cesedine talluk eden garktır (boğulmadır). Bedenini çıkarmakla seni azaptan kurtardığımı onlara göstermiş olurum. Böylece ilk olarak suya gark olmak bir azap ise de orada boğulup ölmek bir şehadettir."⁵⁹

59 İbn Arabî, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*, c. 1, s. 47.

“Bütün bunların bildirilmesi, ilâhî rahmetten kimsenin ümit kesmemesi içindir. “Doğrusu kâfirlerden başkası Allah’ın rahmetinden ümidini kesmez”⁶⁰ âyeti bunu ifade eder. “Ama bizim baskımızı görüp de öyle inanmaları, kendilerine fayda vermedi”⁶¹ âyeti fayda sağlayanın bizzat Allah olduğuna açık bir delildir. Allah’tan başka hiçbir şey fayda vermez. “Allah’ın gelip geçmişlere uyguladığı kanunu budur.”⁶² Yani yeis halinde imân etmeleridir. Firavun’un o anda öldürülmesi de, bir daha küfür haline dönmemesi içindir.”⁶³

5.1. İbn Arabî’ye Nispetinin Sıhhati: Muhyiddin b. Arabî’nin *el-Futuhât el-Mekkiyye* adlı eserinin 62. babında Firavun’un kâfir olarak öldüğünü, imânının kabul edilmediğini söylemesi, Firavun’un imânın makbul olduğu şeklindeki şaz görüşün ona nispet edilmesine mani çok önemli bir delildir.

Meşhur ilim adamlarına şaz görüşler nispet ederek fikrin doğruluğunun ispat edilmeye çalışılması, tarih boyu sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Sevilmeyen bir şahıs hakkında hurafeler uydurularak aşağılanması metodu da, bir diğer yaygın düşmanlık ve haset üslûbudur. Bu sebeple âlimlerden, bir konuda tenakuz halinde iki rivayet geliyorsa, ilmî esas ve usullere uygun, çoğunluğun üzerinde olduğu, bilhassa icmâ ettiği görüşün alınması en uygun davranıştır. Burada Firavun’un imânının kabul edilmediği ve küfür üzere öldüğü şeklindeki nakil esas alınmalı, diğeri İbn Arabî’ye nispet edilmemelidir.

el-Futuhât el-Mekkiyye’nin müellif hattı nüshasının⁶⁴ 62. babında Firavun’un küfür üzere öldüğü yazılıdır. 67. babda imânının sahih olduğuna dair bir ifade yer almamaktadır. Bu durum ilgili nisbetin hata olacağı kanaatimizi teyit etmektedir.

İbn Arabî’nin eserlerini en iyi bilmesi ve ona ilmi senedi itibarıyla en yakınlarından biri olması sebebiyle Şa’rânî’nin de bu konudaki kanaati önemlidir.

60 Yusuf, 12/87.

61 Mü’min, 40/85.

62 Mü’min, 40/85.

63 İbn Arabî, *el-Futûhâtü'l-Mekkiyye*, c. 1, s. 47.

64 Hicri 633, 636 tarihli müellif hattı ile olan nüshası yazım tarihinden itibaren, Konya’da muhafaza edilmekteyken, yakın dönemde daha güvenli korunması gayesiyle İstanbul’daki Türk-İslâm Eserleri Müzesi’ne nakledilmiştir. Eser (1845-1881) demirbaş numarasıyla adı geçen müzede korunmaktadır. Müellif Hattı Nüshasının Dijital Kaydından (www.eskieserler.com, ID no: 25255) ve eser Konya’dayken bulunduğu kurumun müdürlüğünü yapan zat tarafından müellif hattıyla matbu nüshasının karşılaştırılması ile tashih edilmiş nüshadan kontrol ettiğimiz kadarıyla 67. bab’da ve konunun mazannında bu minvalde bir görüşün kaydına rastlamadık.

Şa'rânî *Futuhât*'taki Firavun'un kâfir ve ebedi cehennemliklerden olduğuyla ilgili metinleri de delil göstererek, İbn Arabî'ye ait olduğu iddia edilen görüşlerin ona nispetini reddeder. Abdülkerim el-Cilî'nin (ö.832/1428) de *Futuhât* şerhinde benzer tespitleri yapıp kesin bir dille bu nispeti yalanladığını nakleder.⁶⁵

Fusûsu'l-Hikem şârihlerinden Bali Efendi (ö.960/1552) bir yerde İbn Arabî'nin Firavun'u ebedi cehennemlikler arasında saymasına⁶⁶ ve bir başka yerde Firavun'un durumunun Allah'a havale edilmesinin uygun olacağını söylemesine nazaran ona Firavun'un imânının sahil olduğu görüşünün nispet edilmesinin uygun olmayacağını söylemiştir.⁶⁷ Cemaluddin el-Kâsımî ise İbn Arabî'nin eserlerinin birçok yerinde Firavun'un kâfir olarak öldüğünü tespit ettiğini belirttikten sonra onun Firavun'un imânı konusunda i'mali fikir kabîlinden değerlendirmeler yaptığını örnekleriyle nakletmiştir.⁶⁸

5.2. Devvânî'ye Nispetinin Sıhhati: Devvânî'nin Firavun'un imânının sıhhati tezini desteklemek üzere yazdığı iddia edilen eser, yazma nüshalarda ve kaynaklarda değişik adlarla anılmaktadır. Harun Anay'ın tespitlerine göre ise klasik kaynaklardan sadece *Keşfu'z-zunûn*'da Devvânî'ye nispet edilmiştir.⁶⁹

Alusî'ye göre diğer kitaplarına nispetle bu risalenin üslûbunun farklılığı, kitabın ed-Devvânî tarafından telif edilmediği tezini destekler mahiyettedir.⁷⁰ Şihab el-Hafacî ve Fâdıl el-Halebî'ye göre eser esasen Muhammed b Hilal en-Nahvî (ö.520/1126)⁷¹ isimli lugatçinin telifi olup Devvânî'ye nispeti hatadır.⁷²

65 Şa'rânî, *el Yevakit ve'l- cevahir*, c. 1, s. 13 vd, c. 2, s. 121; Şa'rânî, *el Kavaidu'l-keşfiyye el-muvaddiha li-meanî's-sifat el-ilahiyye*, tahk.: Ahmed Mahmud Derviş, Daru't-Takva, Dimeşk 2009, s. 225 vd.

66 İbn Arabî, *el Futuhatu'l-Mekkiyye*, c. 2, s. 301 vd.

67 Sofyalı Bali Efendi, *Şerhu'l-Fusus*, s. 319 vd.

68 Muhammed Cemaluddin Kasımî, *Mehasinu't-tevil*, tahk.: Muhammed Fuad Abdalbaki, yy., 1957, c. 9, s. 3392.

69 Anay, *Celâleddin ed-Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, s. 158 vd.; Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, c. 1, s. 850; Katip Çelebi, *Mizânü'l Hak*, s. 62-63.

70 Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, c. 11, s. 180 vd. Ayrıca bk. Muhammed b. Muhammed Sibtu'l-Marsafî, *Tenzih el-kevn an itikad İslâm Fir'avn*, Eskieserler Ktp., no: 9213, vr. 1-3.

71 Muhammed b. Berekât b. Hilal b. Abdilvâhid el-Misrî Ebû Abdillâh es-Saîdî (ö.520/1126). Devrinin lûgat âlimlerinin en büyüklerindendi. Abdulaziz ed-Darrab ve el-Kudâî'den hadis rivayet etmiştir. *en-Nâsîh ve'l-Mensuh, Hitâtu Mısır* kaynaklarda kendisine nispet edilen eserlerdendir. Bk. Zirikli, *el-A'lam*, c. 6, s. 276.

72 Kasımî, *Mehasinu't Tevil*, c. 9, s. 3392.

Netice itibariyle kanaatimizce İbn Arabî'ye "Firavun'un imânı sahihtir" nispetinin yapılması hata olsa gerektir. Hem şer'î ilimlerde hem de tasavvuf ilminde ittilası ve seviyesi herkesçe itiraf edilen Cilî ve Şa'rânî'nin de bu kanaatte olması önemlidir. Sofyalı Bali Efendi'nin de tespitlerinin bu minvalde olması da kanaatimizi destekler mahiyettedir. Âlûsî ve Ali el-Kârî'nin ise İbn Arabî'nin eserlerine bu iddianın sonradan eklenmiş olabileceğine işaret etmeleri de ihmal edilmemesi gereken bir detaydır.⁷³

6. Firavun'un İmânının Geçersizliğinin Delilleri

6.1. Söz konusu âyet Firavun'un imânının kabul edildiğine delil değildir. Âyetin tefsiri şöyledir: Biz İsrail oğullarına denizi kurutarak korumamız altında geçme imkânı verdik. Ancak hemen Firavun ve askerleri zulüm ve düşmanlık ederek veya etmek için ta ki Hz. Musa(s)'nın asasını vurması ile açılan yoldan yürüyerek onlara yetişinceye kadar onları takip etti. Tam onları kuşatıp yakalamak üzereyken boğulma olayı onu kuşatıp yakaladı ki o tam bu anda "Ben İsrail oğullarının inandığı ilahtan başka ilah olmadığına, kesinlikle şu anda imân ettim ve gerçekten kendini her şeyi ile Allah'a teslim edenlerden oldum" dedi. Allah da O'nu doğrudan veya Cebrâil(s) veya Mikail(s) aracılığı ile kınayarak şöyle dedi; "önceden isyan eden ve imândan alıkoyan sapık, bozgunculardan olduğun halde, hayattan tamamen ümidini kesip, ölümünün kaçınılmaz olduğunu görünce mi teslim oldun veya imân ettin? Kişinin şan ve şöhreti, ululuğu, gücü ne kadar artarsa artsın, her an Allah'ın onu, günahları özellikle de ulûhiyet ve rubûbiyet iddia etmesi sebebiyle perçeminden yakalayıp zelil edeceğine; başta senden sonra geriye kalan İsrail oğullarına olmak üzere, kıyamete kadar bütün ümmetlere delil veya ibret olasın diye, biz bugün senin cansız bedenini denizden kurtararak dışarıya atacağız. Bütün bunlara rağmen, hiç şüphe yok ki insanlardan birçoğu, âyetlerimizden ibret alıp tefekkür etmediklerinden ötürü gerçekten gafildirler. Bu manalara göre "Firavun'un imânı kabul edildi" denilemeyeceği açıktır.

6.2. Hz. Musa(s)'yı yalanlayan ve onun ilâhı olan Allah'ı hafife alan, hatta kendinden başka ilah olmadığını söyleyen Firavun, her şeyini kaybettiğini ve helâkının kaçınılmaz olduğunu görünce yaşamına izin verilmesi için teslimiyetini ifade edip "imân ettim" demiştir. Firavun hakikatte imân etmemiştir. Kısa-

73 Bk. Ali el Kari, *Ferru'l-Avn*, s. 120.

ca o, son anda da ululanmaktan vazgeçmemiştir. Allah'ı dünya hükümdarları gibi vehmetmiştir. Savaşı kaybettiğini ifade ederse karşı tarafın kendisine beşerî savaş kuralları gereği yaşam hakkı tanıyacağını zannetmiştir. Âyetin وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ diye bitmesi ve Hucûrât suresinin 14. âyeti birlikte göz önünde bulundurulduğunda dediklerimiz daha iyi ve kolay anlaşılacaktır.⁷⁴ Ayrıca Firavun'un gerçekten imân ettiği farz olursa da durum değişmeyecektir. Çünkü Mü'min suresinin 82-85. âyetlerine bakıldığında geriye dönüşün mümkün olmadığı çetin azap durumunda imânın fayda verdiğini söylemenin imkânsız olduğu anlaşılacaktır.

6.3. Firavun'un imânının kabul edildiğini söylemek muteber delili olmayan bir iddiadır. Ortada sadece öleceğini anlayınca imân ettim diyen, hayatını ilahlık iddiasıyla geçirmiş bir zalimin ölüm anı hezeyanları vardır.

6.4. "Şimdi mi imân ettin?" cümlesinde imânın reddolunduğuna dair açıkça ifade vardır. Buradaki istifham (soru) bir şeyi öğrenmek için değil bilâkis inkâr ve tevhîh ifade etmek manasına kullanılmıştır. Durum bu iken "ifadenin zahirinde, imânın gecikmesinden dolayı bir kınama azarlama, zımnında ise imânı tasdik var" demek; âyetin açıkça ifade ettiği hükmü, yanlış bir zemine taşımaktan başka bir şey olmayacaktır.

6.5. Firavun'un imânı kabul edilmiş olsaydı bu sözlerinden sonra "önceden isyan ettin ve bozguncularydın" denmezdi. "Önceden isyan ettin ve bozguncularydın" sözleri "dünya hayatını, imân dönemini bu şekilde tamamladın ve imân vaktinde imân etmedin, bu sebeple imânın geçersizdir ve imânının sana faydası olmayacaktır" demektir.⁷⁵ Kudsî hadiste geldiğine göre "kulum bana bir karış yaklaşırsa ben ona bir kulaç yaklaşırım..."⁷⁶ diyen Allah, Firavun'un imânını kabul etseydi, onun imânını kabul etmediğine dair hükmünün gerekçesi olan şu ifadelere yer vermezdi: "önceden isyan ettin ve imândan alıkoyan sapık, bozguncularydın". Bu âyetin Arap lügat kuralları çerçevesindeki anlamı, imân etme manasını içeren cümlelerin sahibinin, bu isteğinin reddolunmasıdır.

74 Hucûrât 14. âyetin meâli: "Bedeviler "İnandık" dediler. De ki: Siz imân etmediniz, ama "Boyun eğdik" deyin. Henüz imân kalplerinize yerleşmedi. Eğer Allah'a ve elçisine itaat ederseniz, Allah işlerinizden hiçbir şeyi eksiltmez. Çünkü Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir."

75 Bu mana daha sonra zikredilecek olan 6.11. delildeki âyetin manasıyla beraber mütalaa edilmelidir.

76 Buharî, *es-Sahih*, Tevhid, 7098; Müslim, *es-Sahih*, Zikir, 2675.

Kuran'da boğulma anına kadar Firavun'un imân etmediğinin hikâye edilmesinde mutlaka bir incelik vardır. Bütün bunlardan sonra "Allah, Firavun'un imânını kabul etmiştir, O'nun şanına yakışan budur" gibi sözler söylemek, âyeti kerimede ifade edildiği şekilde "Allah'a din öğretmeye"⁷⁷ kalkışmaya örnek bir söylem olacaktır.⁷⁸

6.6. Kur'ân'da Firavun ile ilgili olarak geçen ifadeler, diğer imân sahipleri hakkında hiçbir zaman kullanılmamıştır. Bu ifadeler de Firavun'un kâfir olarak öldüğüne delildir.

Kişinin şan ve şöhreti, ululuğu, gücü ne kadar artarsa artsın, Allah'ın onu, günahları, özellikle de ulûhiyet ve rubûbiyet iddia etmesi sebebiyle perçemin-den yakalayıp zelil edeceğine dair âyetlerdeki ifadeler ortadadır. Âyet-i kerimede "...başta senden sonra geriye kalan İsrail oğullarına olmak üzere, kıyamete kadar bütün ümmetlere delil veya ibret olasın diye biz bugün senin cansız bedenini denizden kurtararak dışarıya atacağız" denilmiştir.

Yukarıda zikrettiğimiz sebepler, burada da göz önünde bulundurulduğunda, bu cümlelerin, Firavun'un imânının kabul edilmediğine işaret etmesindeki mana güçlülüğü açıkça görülecektir. Durum böyleyken; Allah "bugün sadece senin cesedini koruyacağız" buyurmakla Firavun'a ölümünden önce kendisini kurtaracağını müjdelemiş ve hikmetini de "Senden sonrakilere bir ibret teşkil etmesi için" âyetiyle açıklamıştır, demek Kur'ân'ın âyetlerinin delillerini algılamamaktan başka bir şey değildir.

Firavun'un cesedinin yalın veya zırhlı olarak kurtarılması onu küçük düşürmek ve zelil kılmak içindir. İnsan psikolojisinden bir nebze anlayanlar dahi, bu gibi durumlarda insanların, özellikle de ululuk taslayan Firavun ve Nemrut gibilerin, unutulmayı arzuladıklarını bilirler. Hatta insan, Kâbil'in yaptığı gibi, işlediği suça delil teşkil edecek şeyleri de ortadan kaldırmak ister. Bunun, vakıadan delilleri sayılamayacak kadar çok olduğu halde idrak edilememesi bir musibettir. Tercih edilen görüşe göre Firavun'un boğulduğu yer Kızıldeniz'dir. Bu deniz günümüzde bile bunca kirlenmelere rağmen, insanı paramparça edebilecek balıklara sahipken, tabiatın dengeleriyle oynamadığı o dönemlerde Kızıldeniz'in daha güçlü ve daha çok balığa sahip olduğu muhakkaktır. Böyle bir denizde boğulan bir kimseyi bu balıkların parçalayıp yeme ihtimali büyük-

77 Allah'a din öğretme kavramı için bk. Hucurât, 49/16.

78 Ra'd, 13/41.

ken, cesetleri karaya vuranlar arasında Firavun'un bulunmasıyla (*nekal*) lafzının ifade ettiği izlal ve ibret alınması için teşhir edilmesi ve yıllarca “Ben sizin ilâhınızım” diyerek hafife alıp boyun eğdirdiği insanlara o zorbanın bir ilâh olmadığını, bilakis zavallı olduğunu hakikaten, yakinen bildirerek ikram olunması murat olunmuştur.

Kısaca Firavun'un son sözünün Allah'a imân olduğunun bize aktarılmasında ve cesedinin de kıyıya atılmasında, bir taraftan Firavun için izlal ve ihanet, diğer taraftan insanlar, özellikle de ezilmiş ve korkutulmuşlar için de ibretten öte ikram ve ihsan vardır. Çünkü insanlar ibret almak için, birbirlerinin, özellikle de gözde şahsiyetlerin son sözlerini çoğu kere bilmek isterler. Bir de ilâh gibi itaat ettikleri o zorbanın cesedini görmeseydiler, uzun bir zaman daha, her an dönebilir veya bize artık görünmez oldu gibi şüphelerle vehme kapılabilirlerdi.

6.7. “Allah, Firavun'u ahiret ve dünya azabıyla cezalandırmak üzere tutup alıverdi.”⁷⁹ Konu bütünlüğü ve Kur'ân lügati göz önünde bulundurulduğunda aktarılan âyetin tefsiri yukarıdaki gibi veya benzer şekilde olması gerekirken, bazıları bunu: Allah, Firavun'u sonraki sözü yani “Ben sizin en yüce rabbinizim” ve önceki sözü yani “Benden başka ilahınızın olduğunu bilmiyorum” sözlerinin cezasını vermek üzere tutup yakaladı veya ömrünün sonunun ve evvelinin veya son ma'siyeti ve ilk günahının cezasını vermek üzere tutup yakaladı, şeklinde tefsir etmiştir. Bu görüşlerin mutemet tefsir kitaplarında yer alması, hatta bazılarında tercih edilmesi, ulûhiyet iddiası için sarf edilen birinci ve ikinci sözün arasındaki fark açıklanabilirse, kabul edilebilir veya mazur karşılanabilir. Ancak bunlardan hareketle, Firavun'un imân üzere öldüğünü, dolayısıyla ahirette azap olunmayacağını iddia etmek tahriftir. Muteber tefsir âlimlerimiz bazılarının eserlerinde bu görüşü zikretmeleri yanlış zemine çekilmemelidir. Konu hakkındaki bazı görüşleri alıntılar onları kabul etmek anlamına gelmez.

Kur'ân'a baktığımızda *الأُولَىٰ وَالْآخِرَةَ* kelimeleri birlikte konu edinilen âyetin dışında dört yerde geçmektedir.⁸⁰ Her birinde ahiret yurdunun ve dünyanın murat olduğunda ittifak edilmiştir.⁸¹ Kur'ân lügati ve siyak-sibak rivayetler

79 Nâziât, 79/25.

80 Kasas, 28/70; Necm, 53/25; Leyl, 92/13; Duhâ, 93/4.

81 Nâziât, 79/25. âyetindeki *الأُولَىٰ وَالْآخِرَةَ* dan maksadın dünya ve ahiret azabı olması hakkında bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, tahk.: Abdullah et-Türkî, Daru'l-Hicr li't-Tibaa, Kahire 2001, c. 24,

konusunda tercih sebeplerindedir. Özellikle de tevatür derecesine ulaşmamış veya delil getirmeye uygun ama hükmen bile merfu olmayan rivayetlerin tercihi bu kelimeler *الأُولَى وَالْآخِرَةَ* Kasas ve Duha âyetlerinde takdim ve tehir olmaksızın gelmiştir. Konu edinilen Zariyat 25, Necm ve Leyl 13 âyetlerinde ise *الْآخِرَةَ* lafzının takdimiyle gelmiştir. Hiç şüphe yok ki her birinin bir hikmeti ve sırrı vardır. Zariyat âyetindeki sır, Firavun'un azapla cezalandırılmasında asıl olanın ahiret azabı olduğudur. Çünkü o daha kalıcı, büyük ve şiddetlidir. Dünyadaki azabı ise boğulmadan ibaret kısa bir zaman olduğundan ihtimama layık değildir. Öyle ki bazıları bunu, Firavun'a sunulan şahadet şerbeti olarak vehmetmişlerdir. Bu ve benzeri âyetlerde takdîm ve tehîrin *seciye* için olduğunu söylemek ise ayrı bir vehimdir.⁸²

6.8. Âyet-i kerime'de "Firavun kıyamet günü kavminin önüne düşer, derken onları suya götürür gibi ateşe götürmüş olur ve ferahlamak için vardıkları yer ne kötü bir yerdir. Bu dünyada bir lânete tâbi tutuldular, kıyamet gününde de tâbi tutulacaklar. Ne kötü bir beraberlik ve yardımdır bu yapılmış olan yardım"⁸³ buyrulmuştur. Âyetin açık ifadesine göre, Firavun ve destekçileri, küfürlerine karşılık azabı ve cezayı hak etmişler ve azap da, ceza da kendilerine isabet etmiştir. Dünya ve ahirette küfürlerine ceza olarak azap olunacaklardır. Âyette hakkında *يَقْدُمُ قَوْمَهُ* "kavminin önüne düşer" denilen firavundur. Kavminin küfründe tereddüt yoktur. Kendisi de onlara cehenneme girmede liderlik yapacaktır ifadesi, boğulurken imân ettim demesinin geçersizliğini, tereddüde mahal bırakmayacak şekilde göstermektedir.

"Kıyamet günü kavminin önüne düşer" âyetindeki 'düşer' ifadesiyle kastedilen, Firavun'un emri, işi, durumu yani Firavun'un imân etmeden önceki halleri, işleri ve düşünceleridir. Firavun'un adamları Firavun'un bu düşünceleri ve işlerini benimseyip uyduklarından Firavun'un emri önlerine düşer, onlara rehber olur. Yani âyet 'Madem siz bu durumlara, işlere dünyadayken uydunuz, arkasından gittiniz; kıyamette de ibret ve ceza olarak yine arkasından gidin, ama cehenneme!' manasındadır. Buradaki lanet de yine Firavun'un adamlarınadır. Yani Firavun'un adamlarından imân etmemiş olanlar içindir" şeklindeki yorumun ne kadar zorlama bir yorum olduğu ortadadır. Bu yorumlar olsa olsa, Allah'ın âyetlerinin kişisel kanaatler ve heva doğrultusunda, ilmi muhakemeden uzak olarak yorumlamaya örnek olabilirler. Firavun'un yaptıkları ve yaptıklarına uyan ve des-

s. 86 vd.; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, c. 5, s. 434; Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, c. 5, s. 499.

82 Hiç şüphe yok ki Kur'an'da *seciye* vardır ve tabii olarak gelmiştir. Fakat beşerin yazdığı şiirlerdeki gibi bir zorlama neticesinde gelmemiştir. Öyle ki bu âyetlerde tehir edilen kelime öne geçirilse istenilen mana kaybolur. Kısaca bu manada *seciye* Kur'an'ın icazındandır ve bu ayrı bir makale konusudur.

83 Hûd, 11/97.

tek verenler cehennemlik ama Firavun cennetlidir..."⁸⁴

6.9. Ahiret hayatı itibarıyla "sabah akşam azaba uğratılırlar" ifadesi, imânına delil gösterilen sözlerinin geçersizliğini gösterir. Firavun ve ona tâbi ve yakın olanlar kendilerini kuşatan en korkunç ve şiddetli azap olan ateşe sabah akşam arz olunurlar. Kıyametin kopacağı gün ise "Firavun ve âlini azabın en şiddetlisine girdiriniz"⁸⁵ denilir.⁸⁶ Yukarıda zikrettiğimiz esaslar gereğince âyetin bu ve benzeri şekilde tefsir edilmesi gerekirken bazıları yine yukarıda zikrettiğimiz sebeplerden "Firavun'un adamları, sabah akşam ateşe sunulurlar. Kıyamet gelip çattığı gün: Firavun'un adamlarını azabın en ağırına atın! denir" diye tefsir etmişlerdir.

Kur'ân lügati açısından (âl) kelimesi incelendiğinde, yirmi altı yerde geçtiği ve bu yerlerde çok kere hayırda, bazen de Firavun gibi şer konusunda şöhret azamet sahibi akıllı kimselere, onları birinci derecede içeri alarak izafe olunduğu ve mezhep, görüş veya akrabalık açısından aralarında bağ bulunan topluluğa söylendiği için, Arap lügatindeki ekseri kullanıma uygun olarak geldiği görülür. Bu noktada Firavun'un imân ettiğini ispat gayretine girişen kimselerin yorumlama gayretlerini tamamen iptal edecek hükümler içeren Bakara 49-50; Âli İmrân 32-33; Enfâl 54; İbrahim 6; Hicr 59-61; Neml 56; Kamer 34,41. âyetlerini hatırlatmak yeterli olacaktır.

6.10. Âyette firavun ve askerlerine ahirette yardım olunmayacağı açıkça beyan edilmiştir. Bu da yine onun imân sözlerini söylemesinin geçersizliğine delildir. Firavun'un ilâhlık iddia edip Hz. Musa(ş)'yı yalanlaması, o ve askerlerinin yeryüzünde haksız yere kibirlenmesi ve Allah'a döndürülmeyeceklerini vehmetmeleri üzerine Allah şöyle buyurmuştur: "Biz, onu da, askerlerini de tutup alıverdik onları hemen denizin içine atıverdik. Ey Resulüm! Artık bak ki, zalimlerin akıbeti nasıl oldu. Firavun ve askerlerini ateşe davet eden ön ayaklar kıldık, kıyamet gününde ise yardım olunmayacaklardır" ve "O'nu ve askerlerini bu dünyada bir lânete tâbi kıldık, kıyamet gününde ise onlar çok çirkin, iğrenç kimselerden olacaklardır"⁸⁷

84 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 12, s. 561; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, c. 3, s. 204; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 5, s. 258.

85 Ğâfir (Mü'min), 40/46.

86 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, c. 15, s. 194; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, c. 3, s. 140; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 7, s. 447.

87 Kasas, 28/40, 41,42.

38 ila 40. âyetlere bakıldığında suçların Firavun ve askerleri tarafından bizzat ayrı ayrı işlendiğine vurgu yapıldıktan sonra, 41. ve 42. âyetlerde aynı cezaya çarptırıldıkları kesin olarak ifade edilmiştir. Burada ve Ankebût 39-40; Sa'd 12; Duhan 30-31; Zariyat 38-40 vb. âyetlerde bildirildiği üzere, suç işleyenlerin elebaşı olan Firavun'un cezadan muaf tutulması, tam manasıyla Allah'ın âyetlerini hafife almak ve tahrif etmektir.⁸⁸

6.11. Hz. Musa(s) gibi ulu'l-azm bir peygamber, Allah'ın rızası olmadan beddua etmez. Beddua etmişse bu, onun, Allah'ın emriyle bu bedduayı yaptığını gösterir. Âyette söz konusu edilen azaptan kasıt, dünya hayatında helak edilirlerken tadacakları azap ise; Firavun'un imânının kabul edilmediği; peygamberin imân etmesinler diye ona beddua etmesinden anlaşılır. Bu açık delil sebebiyle Firavun'un imân sözlerini telaffuz etmesinin geçersiz olduğuna hükmederiz. Bu azaptan kasıt dünya hayatından çıkarken (ölürken) ahret ahvalinin görülmeye başlandığı durum ise; bu durumda iken yapılan imân, peygamberin bedduası ve bu bedduanın Allah tarafından kabul edildiği delilinin yanı sıra, gargara (ölüm halinde) halinde imânın kabul olmayacağını ispat eden dinî naslar sebebiyle geçersizdir.

Âyette geçen "elim azap" ölümden sonraki dönemdeki azap ise peygamberin bedduasının manası: "onlara, ahirette görecekları elim azabı görene kadar imân nimetini lütfetme" demek olur ki, bahis konusu azabın bu azap olması, Firavun'un imânının geçersizliğini ifade açısından daha vurgulu bir mahiyet arz etmektedir.⁸⁹

Mûsa dedi ki: «Ey Rabbimiz! Şüphe yok ki, sen Firavun'a ve onun ileri gelenlerine dünya hayatında ziynet ve mallar verdin. Ey Rabbimiz! Senin yolundan saptınsınlar ve saptırsınlar diye. Ey Rabbimiz! Onların mallarını sil süpür ve onların kalplerinin üzerini şiddetle mühürle. Ta ki onlar acıklı azabı görünceye kadar imân etmesinler.» Allah da «İkinizin de duası kabul olunmuştur. Artık istikamette devam ediniz ve bilmez olanların yoluna tâbi olmayınız» buyurdu.

Yukarıdaki iki âyet, Firavun'un imân etmediğine, ettiyse de zamanında

88 Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, c. 18, s. 256; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, c. 4, s. 289; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, c. 7, s. 114.

89 Bilindiği gibi öldükten sonra dirilişten sonra herkes dünyadaki kazandıklarına göre ahrette karşılaşacakları nimeti ya da azabı görecektir. Âyetteki "elim azabı görünceye kadar imân etmesinler" ifadesindeki azaptan kasıt işte bu azap ise, bu durumda ayet şu manaya gelir: "Ey Allah'ım! Dünyada onlara imânı lütfetme ve ancak ahrette bütün kâfirlerin imân edecekleri ama bu imânın kendilerine fayda vermeyeceği şekilde imân etsinler."

etmediği için kabul olunmadığına delâlet etmektedir. Çünkü Hz. Musa ve Hz. Harun^(s) onların azabı görünceye kadar imân etmemelerini, bir başka ifadeyle azap görülünce imân fayda vermediğinden azap anında imân etmelerini istemişlerdir. Allah da dualarına icabet edildiğini bildirmiştir. Bundan sonra Firavun'un imân üzere öldüğünü söylemek Allah'ın Firavun hakkındaki âyetlerini ve içeriklerindeki açık hükümleri dikkate almamak ve hatta tahrif etmektir.⁹⁰

6.12. "Beni, Firavun ve amelinden kurtar" duası, Firavun'un imânsız öldüğüne delildir. Bu ifadeler onun kâfir olduğunu ve kâfir olarak öldüğünü gösterir. "Ve Allah, imân etmiş olanlara, Firavun'un hanımını örnek göstermiştir. O vakit ki o şöyle demişti: Ya Rabbi! Benim için nezd-i ulûhiyetinde cennette bir ev yap ve beni Firavun'dan ve onun amelinden kurtar ve beni zalimler olan kavimden kurtar."⁹¹ Bu Âyet de Firavun'un imânsız olarak bu dünyadan gittiğine delâlet eder. Çünkü cennetlik olduğu kesin olan Asiye validemiz, Allah'tan kendisini Firavun'un zatından ve amelinden kurtarmasını istemiştir. Eğer Firavun bu dünyadan imân ile gitseydi, duaları makbul olan cennetlik salih ve salihaların bedduasına dâcâr olmazdı. Allah bir kavme veya bir şahsa bela ve musibet vereceği vakit ilk önce kendisi lanet eder ve sırasıyla meleklerle, peygamberlere, salih ve salihane kişilere lanet ettirir. Bu sünnettullahtır.⁹²

6.13. Firavun imân etmiş olarak ölseydi net bir şekilde mutlaka kâfirlerden ayrıldığı ifade edilirdi. Allah'ın kitabına bakıldığında mümin, müslüman, mütaki olanların; müfsit, facir, mücrimlerle kesin olarak farklı olduklarının en belirgin şekilde ifade edildiği;⁹³ vehmetme ihtimalinin⁹⁴ istisna ile tahsis ederek izale edildiği görülür. Bu esas doğrultusunda konuya bakıldığında; imânı kabul edilmiş olduğu öne sürülen Firavun hakkındaki durumun iddia edildiği gibi

90 Yunus, 10/88,89. âyetin tefsiri için bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, c. 12, s. 261 vd., 270 vd.; Ebû's-Suûd Efendi, *Îrşâdu'l-aklî's-selîm*, c. 2, s. 701 vd.; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, el-Mekteb el-İslâmi, Dimeşk, ts., c. 4, s. 56; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, c. 11, s. 38 vd.; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, c. 7, s. 393.

91 Tahrîm, 66/11.

92 Âyetin tefsiri için bk. Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, c. 23, s. 114; Ebû's-Suûd Efendi, *Îrşâdu'l-aklî's-selîm*, c. 5, s. 355; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, c. 8, s. 314; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, c. 21, s. 104 vd.; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, c. 14, s. 65.

93 Bu konularda bk. Casiye, 45/21; Sad, 38/28; Kalem, 68/35.

94 Bu konularda şu ayetlerin hükümlerine müracaat edilmelidir. Asr Suresi; Bakara, 2/160; Âl-i İmrân, 3/7-89; Maide, 5/33-34; Nahl 16/119; Nur 24/4-5.

olmadığı görülecektir.⁹⁵

6.14. Yunus, 90-91. âyetlerinden hareketle, “Firavun imân ettim dedi ve Allah da imânını kabul etti” denilemez. Çünkü bu Allah’ın insanlara indirdiği ahlak kurallarına ve “celâlim hakkı için Nûh bize nidâ etmişti. İşte biz hakikaten ne güzel icabet edenleriz”⁹⁶ âyetine Allah’ın kuluna, kulunun O’na yaklaşmasından daha fazla yaklaştığını ifade eden, başta yukarıda zikrettiğimiz kudsî hadis olmak üzere birçok rivayete terstir. Bu esaslara uygun olarak gelen cevaplara yukarıdaki Sâffât suresindeki âyete ilaveten “Musa^(s) dedi ki: «Yarabbi! Ben şüphe yok ki, nefsim zulmettim, artık bana mağfiret buyur.» Bunun üzerine ona mağfiret buyurdu. Muhakkak ki, O çok bağışlayan, çok merhamet buyuranın ta kendisidir.” âyetini, Kasas, 16 ve Bakara, 38; Âli İmrân, 195; Enfal, 9; Yunus, 34; Taha, 122; Enbiya, 76-83-88-90; Sad, 25 âyetlerini misal olarak zikredebiliriz. Kısaca bu âyetlerin ışığı altında Yunus, 91. âyete bakıldığında Allah’ın Firavun’un teslimiyet ifadesi olarak “İmân ettim” demesiyle yaşam hakkının kendine tanınması isteğini veya insanın geriye dönüş olmayan ve iradesinin etkisiz hale getirildiği zamandaki imânını kabul etmediği görülür.

6.15. Sünnette Firavun’un anıldığı rivayetler onun küfür üzerine öldüğüne delildir. Muteber hadis kaynakları hatta muteber olmayanlar da tetkik edildiğinde, Firavun’un kesin olarak küfür üzere öldüğü anlaşılmaktadır. Bizim bu rivayetlerden, sadece konumuz olan âyetin tefsirinde yer alan, üzerine çok konuşulan İbn Abbas’ın rivayetini incelememiz uygun olacaktır.

Şu’be, Adıyy b. Sabit ile Atâ b. Sâib’den, onlardan her biri de Said b. Cübeyr’den, o da İbni Abbâs’dan rivayet ettiğine göre: “Hz. Peygamber^(s) buyurdular ki: “Cenab-ı Hak Firavun’u suda boğduğu zaman: “Beni İsrail’in inandığından başka ilah olmadığına inandım” dedi.⁹⁷ Cebrâil^(s) buyurdu ki: “Ey Muhammed! Sen beni denizin çamurundan alıp, (Allah’ın) rahmeti ona ulaşıverir korkusuyla ağzını tıkarken görseydin...”⁹⁸

İmam Tirmizi hadisin bazı rivayetlerine hasen, garib ve sahih, bazı tarikle-

95 Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, c. 15, s. 194; Ebû’s-Suûd Efendi, *İrşâdu’l-aklı’s-selîm*, c. 2, s. 43-44; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, c. 1, s. 396, c. 2, s. 146; Kurtubî, *el-Câmi’u li-ahkâmi’l-Kur’ân*, c. 8, s. 397; İbn Kesir, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm*, c. 2, s. 205.

96 Sâffât, 37/75.

97 Yunus, 10/90.

98 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Kahire, ts., c. 2, s. 127; Tayâlisî, *Müsned*, c. 1, s. 98.

rine de sadece hasen demiştir. Rivayete en azından hasen olarak kabul edilebilir. Zemahşerî ve bazı ilim adamları bu hadisin sahih olmadığını iddia etmişlerdir. Râzî ve bazı diğer müfessirler, Tirmizî'nin bu rivayete dair hükmünden sonra, senet açısından hadisi tad'if edemeyince, metin yönünden hadisi tad'ife yönelmişlerdir. Hâlbuki hadis senet yönünden olduğu gibi metin yönünden de delillendirmeye uygundur. Hadis, en belîğ şekilde Firavun'un kâfir olarak öldüğünü ifade etmektedir. Bu hakikâti göz ardı edip, böyle bir durumda gündeme getirilmemesi gereken vehmî bazı mahzurları ortaya atmak ilmi adalet ile bağdaşmayan bir durumdur. Bu hadisin iyi anlaşılabilmesi için, şu hakikatleri göz önünde bulundurmak lazımdır.

Allah'ın kendilerine emrettiği şeyde asi olmayan ve emir olundukları şeyi yapan,⁹⁹ gece gündüz Rablerini, usanmadan yorulmadan ara vermeden tesbih eden,¹⁰⁰ وَمَا مِمَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ “Bizden hiçbir kimse yoktur ki, onun belli bir makamı olmasın”¹⁰¹ ve “biz ancak Rabbinin emriyle ineriz”¹⁰² diyen meleklerin, özellikle de Rabbinin özel övgüsüne mazhar olmuş Cibril-i Emin'in, bu işi Allah'ın emri olmadan yapması söz konusu olamaz. Bu durum, yukarıda da belirttiğim gibi sünnetullahı uygundur. Zira Allah bir kavme veya ferde bela indireceği anda, ona ilk önce kendisi lanet eder sonra meleklerini lanet ettirir.

Normal günaha Rablerinin kurallarının dışına çıkmış diye¹⁰³ fitratları üzere tepki veren meleklerin ömrünü ilahlık iddialarıyla geçirmiş kâfir olarak öleceği kendilerine bildirilen kimseye bu şekilde tepki vermesini anlamamak Melekleri tanımamaktır. “Artık sakın seni taaccübe düşürmesin, imrendirmesin, onların ne malları ve ne de evlatları. Allah Teâlâ ancak onları bunlarla dünya hayatında tazip etmesini ve onların kâfir oldukları halde canları çıkmasını murat ediyor”¹⁰⁴ vb. naslar ifade ettiğimiz sünnetullahın delilleridirler.

6.16. Firavun'un kâfir olarak öldüğüne dair icma¹⁰⁵ vardır. Ne sahâbeden

99 Tahrîm, 66/6.

100 Enbiya, 21/20.

101 Sâffât, 37/164.

102 Meryem, 19/64.

103 Bakara, 2/90.

104 Tevbe, 9/55, 85.

105 Muhammed Emîn İbn Abidin, *Reddu'l-muhtar ala'd-Durri'l-muhtar*, c. 4, s. 231.

Ğâfir 40/83, 84, 85 ayetlerine göre “onlara elçilerimiz açık delillerle geldiğinde kendilerinin doğrularını tercih edip onlara imân etmediler ve sonrasında da o istihza ettikleri azap onları

ne tabiinden ne hadisçilerden ne tefsircilerden ne de müctehid fakihlerden bunun hilafına beyan gelmiştir.

7. Sonuç

İslâmi ilimler açısından bu konunun iki çıkış sebebi vardır. Bunlardan birincisi; dünya hayatında imâna girişin son sınırının ne olduğu problemine verilen cevap, ikincisi; Firavun'un ölmeden az önce "İmân ettim" dediğini ifade eden âyet-i kerîmedir.

İslâm tarihinde ilk olarak Firavun'un imânı söylemi selef dönemi sufiyyesi arasında seslendirilmiştir. Kadi Abdussamed el Hanefî "selef dönemi sufiyye büyüklerinin dünyevi azabın başlaması anında bile ölümden önce yapılacak imânın fayda vereceği kanaatindeydiler" naklini yapmıştır. Bu görüşün ilk nispet edildiği ilim adamı Bakillânî'dir. Sonrasında Muhyiddin b. Arabî'dir. Ama her ikisi hakkındaki bu nispet, öğrencileri tarafından reddedilmiştir. Firavun'un imânının sahih olması tezine karşı yazılan ilk müstakil reddiyenin yazarı İbn Teymiyye'dir.

Muhyiddin b. Arabî'ye nispet edilen Firavun'un imânının sahih olduğu görüşü, hatalı bir nispettir. O'nun eserlerindeki açık ifadeler bunu ispat etmektedir. En yakın takipçilerinden olan Şa'rânî ve Cilî bunu açıkça ifade etmişlerdir. İbn Arabî'nin ilgili eserlerinin müellif hattı nüshalarında Firavun'un imânıyla alakalı cümleler, tarafımızca tetkik edilmesine rağmen bulunamamıştır. Aynı şekilde Devvânî'ye nispet edilen eser esasen Devvânî'nin değil (Şihâb

yakaladı. Azabımızı görünce bu sefer dediler ki tek olan Allah'a imân ettik ve kendilerine inanarak Allah'a şirk koştuklarımızdan teberri ettik. Ama onlara azabı gördükten sonra yapacakları imân asla fayda vermez. Sünnetullah işte böylecedir. İşte kâfirler böylece hüsrana uğrarlar." İbn Abidin firavunun küfür üzerine ölmesi hakkında icma'yı nakledenler arasında Tirmizî'yi de sayar. Bk. Ebû İsâ Muhammed Tirmizî, *Tefsiru Sureti Yunus* (İbn Abidin'den naklen) krş. İbn Abidin, *Reddu'l-muhtar ala'd-Durri'l-muhtar*, Kitabu'l-Cihad, c. 4, s. 231 vd.; İbn Teymiyye, İbn Arabî'ye red için kaleme aldığı eserinde Firavun'un kâfir olarak öldüğünün Zarurati Diniyye'den bir asıl olduğunu, hatta İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin müntesiplerinin bu konuda icma ettiklerini söylemektedir. Bk. İbn Teymiyye, *Risaletun fi'r-reddi ala İbn Arabi fi da'vâ İmân Fir'avn*, s. 1; İbn Hacer el-Heytemî de Çâfir 83-85 âyetleri çerçevesinde Firavun'un kâfir olduğunda icmâ olduğunu nakleder. İbn Hacer el-Heytemî, *ez-Zevacir an ik-tiraf el-kebaîr*, c. 1, s. 13; Konu hakkında bk. Muhammed b. Süleyman el-Halebî er-Reyhavî, *Nuhbet el-leali li-Şerhi Bedi'l-emali*, İhlas Vakfı Yay. İstanbul 1992, s. 92-93; Ali el-Kârî, *Şerhu Davi'l-meali ala Manzume't-Bedi'l-emali*, tahk.: Abdullatif Salih Ferfur, Suriye, ts., s. 135 vd.

el-Hafâcî ve Fâdıl el-Halebî'ye göre) Muhammed b. Hilâl en-Nahvî'nin telifidir. Klasik kaynaklarda Kâtib Çelebi' den başkası onu Devvânî'ye nispet etmemiştir.

Bu çalışmamızın içeriğinde ortaya koyduğumuz ilmî verilere göre Firavun küfür üzere ölmüştür. Çok sayıda ilim adamı bu konuda icmâ olduğunu nakletmişlerdir. Ebû İshak Muhammed et-Tirmizi, İbn Teymiyye, İbn Hacer el-Askalânî, İbn Hacer el-Heytemî, İbn Abidin, Reyhavî bunlardan bazılarıdır. Firavun'un imân ettiğini ve kurtulduğunu söylemek, Kur'an'a, sünnete, icmâya, siyak ve sibaka, konu bütünlüğü içerisinde Kur'an lügati ve onun en önemli unsuru olan Arap lisânına riâyet ederek âyetleri tefsir etme prensibine uymamaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Müessesetü Kurtuba, Kahire, ts.
- Akgög, Harun, *Ali el-Kârî Hayatı Eserleri ve İbn Arabî'ye Eleştirisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1995.
- Akgül, Muhittin, *Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber*, Işık yay., İstanbul 1999.
- Ali el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nureddin Ali B. Sultan Muhammed, *Ferru'l-avn min müddei imânı Firavn*, (*Mecmûatur'r-Resâil fi Vahdeti'l-Vucûd* içinde), İstanbul 1294.
- , *Şerhu Davi'l-Meali ala Manzumet Bedi'l-emali*, tahk.: Abdullatif Salih Ferfur, Suriye, ts.
- , *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev.: Yunus Vehbi Yavuz, Çağrı Yay., İstanbul 1979.
- , *Mirkatü'l-mefâtil Şerhi Mişkati'l-mesâbil*, Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabî, Beyrut, ts.
- , *Sülâletu'r-risâle fi zemmi'r-revâfız*, Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, no: 298.
- Ali Yusuf Ali, *Meokıfu Musa min Firavn ve Benî İsrâil*, Daru'l-Cil, Beyrut 1987.
- Âlûsî, Ebû'l-Fadl Şihâbüddin Seyyid Mahmûd, *Rûhu'l-me'ânî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1978 (Daru İhyai't-Turasi'l-'Arabî, Beyrut 1997).
- Anay, Harun, *Celâleddin ed-Devvânî, Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.
- , "Devvânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. 9, ss. 257-262.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1989.
- Aydın, Ömer, *Kelâm Ekollerinde İmân-Amel İlişkisi*, İşaret Yay., İstanbul 2001.
- , *Türk Kelâmcıları*, İşaret Yay., İstanbul 2001.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa Ahmed, *'Umdetü'l-kârî fi Şerhi Sahih-i'l-Buhârî*, Daru'l-Fikr, Kahire 1392/1972.
- Bâcûrî, İbrahim b. Muhammed, *Şerhu Cevhereti't-tevhîd*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1403/1983.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, *Usûlü'd-dîn*, İstanbul 1928.
- , *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2001.
- Bakillânî, Kadı Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib, *el-İnsaf*, tahk.: M. Zâhid el-Kevserî, Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, Kahire 1413/1993.
- , *el-İntisâr li sîhhati nakli'l-Kur'an*, tahk.: Muhammed Isam el Kudat, Daru İbn hazm, Beyrut 2001.
- Bâli Efendi, Sofyalı, *Şerhu'l-Füsûs*, İstanbul 1309H.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin, *Sünen-i Beyhakî'l-Kübrâ*, Mektebetü Dari'l Baz, Mekke 1994.

- Beyzâvî, Ebû Sâid Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şirâzî, *Envâru't-tenzîl ve esr'aru't-te'vîl*, Dersaadet, İstanbul, ts.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtu'l-Müfessirîn*, İstanbul 1974.
- , *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meali Alisi ve Tefsiri*, Bilmen Yay., İstanbul 1965.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, İstanbul 1981.
- , *Sahihu'l-Buhârî*, tahk.: Mustafa el-Boğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1987.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh*, tahk.: Ahmed Abdülğafûr, Kuveyt 1982.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meali Kerîm*, İstanbul 1990.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed, *ez-Zevrâ ve'l-havra*, İstanbul 1286H.
- , *Risale fi imâni Firavn*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, no: 3767.
- , *Şerhu'l-akaidi'l-aduüyye*, İstanbul 1818.
- Ebû's-Suûd Efendi, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*, tahk.: Abdulkadir Ahmed Ata, Mektebetu'r-Riyâd el-Hadise, Riyad, ts.
- , *Risale fi bahsi imâni'l-Firavn*, Süleymaniye Ktp., Pertevniyal Sultan, no: 930.
- Echurî, Abdurrahman b. Yusuf, el-Misrî eş-Şafîi, *el-Kavl el-musan ani'l-buhtani fi ğargi Firavn*, el-Hind, 1884. (www.eskieserler.com, ID no: 123, kayıt no: 18.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979.
- Eroğlu, Muammer, "Devvânî", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., c. III, s. 566.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail, *Kitabu'l-lümâ fi'r-reddi alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bidâ'*, tahk.: Ahdülaziz İzzettin, Dâru Lübnan, Beyrut 1987.
- Gölcük, Şerafettin, *Kelam Tarihi*, Esra Yayınları, Konya 1992.
- Hamdi Güneym Süleyman, *Kıssatu Musa ve Firavn fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Yazarın Kendi Neşri, yy., ts.
- Harman, Ömer Faruk, "Firavn", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 13, ss. 118-120.
- Harpûtî, Abdullatif, *Tenkîhu'l-Kelâm fi akaidi ehli'l-İslâm*, haz.: İbrahim Özdemir-Fikret Karaman, Türkiye Diyanet Vakfı, Elazığ 2000.
- el-Heytemî, İbn Hacer, *ez-Zevacir an iktiraf el-kebâir*, yy., ts.
- İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz el-Huseyn, *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*, İstanbul 1983.
- İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed, *el-Futuhâtu'l-Mekkiyye fi ma'rifeti'l-esrârî'l-Mâlikiyye ve'l-mülkiyye*, Müellif Hattı Nüshası (633H.), Türk-İslâm Eserleri Müzesi, no: 1845-1881; Dijital Kayıt, (www.eskieserler.com, ID No: 25255, Dosya Ad: YzmMuhtelif90)
- , *el-Fütuhâtü'l-Mekkiyye*, Dâru's-Sadr, Dersaadet, Beyrut, ts.
- , *Fusûsu'l-nikem*, çev.: Nuri Gençosman, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
- İbn Atyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Katar 1977.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, el-Mektebü'l-İslâmî, 3. Baskı, Beyrut 1404 H.
- İbn Fârîs, Ebû'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğa*, tahk.: Abdüsselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Cil, Beyrut 1994.
- İbnü'l-Hatîb, *Risale fi imâni Firavn*, (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi mecmuası içinde*), Kahire 1964.
- İbn Kemal Paşa, Şemsuddin, *Risale fi beyani küfri Firavn*, (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi mecmuası içinde*), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ 'İmâdüddîn İsmail b. Ömer, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, tahk.: Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Mısır ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaleddin Muhammed, *Lisanu'l-'Arab*, Dâru's-Sader, Beyrut 1414/1990.

- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbas Takıyuddin Ahmed, *Camiu'r-resâil*, tahk.: Muhammed Reşad Salim, Matbatu'l-Medenî, Kahire 1984.
- , *Risale fi'r-reddi ala İbn Arabî fi da'vâ imâni Firavn*, (Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi), tahk.: Musa b. Süleyman, yy., 1410 H.
- İsfehânî, Ebû'l-Kasım el-Huseyn el-Fadl er-Rağıb, *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- İsfehânî, Mirza Muhammed Bakır, *Ravdâtü'l-cennât fi ahvâli'l-elemâ ve's-sâdât*, yy. ts.
- Kaçar, Galip, *Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Musa ve Firavun*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1999.
- Kara, Mustafa, *İbn Teymiyye'ye Göre İbn Arabî*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1980.
- Karadaş, Cağfer, *Ali el-Kârî'nin Akaide Dair Eserleri ve Bazı İtikadî Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.
- Kasım Tevfik Kasım, *Şahsiyyetu Firavn fi'l-Kuran*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Camiatu'n-Necah, Nablus 2003.
- Kasımî, Muhammed Cemaluddin, *Mehasinu't-Tevîl*, tahk.: Muhammed Fuad Abdulkaki, yy., 1957.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fimûn*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1971.
- , *Mizanü'l-hakk fi ihtiyari'l-ahakk*, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1957.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *İmân-Küfür Sınırı*, 2. Baskı, Marifet Yay., İstanbul 1984.
- Kılıç, Mahmut Erol, "el-Fütühâtü'l-Mekkiyye", *Diyanet Vakfı İslâm Ansilopedisi*, c. 13, ss. 251-258.
- , "Fususul-Hikem", *Diyanet Vakfı İslâm Ansilopedisi*, c. 13, ss. 230-237.
- Konuk, Ahmet Avni, *Fusûsu'r-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz.: Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., (c. 1-4), İstanbul 1992.
- Konyalı Mehmet Vehbi Efendi, *Hulâsâtü'l-beyân*, Üçdal Yay., İstanbul 1968.
- Kutbüddinzâde İznikî, *Risale fi kavli İbn Arâbi fi imâni Firavn*, Hacı Mahmut Efendi, no: 4223.
- Kutlay, Halil İbrahim, *Ali el-Kârî ve eseruhu fi ilmi'l-hadis*, Beyrut 1986.
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk.: Abdullâh et-Türkî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006.
- Leknevî, Abdülhayy b. Fahriddîn b. Abdilâl el-Hasenî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-hanefiyye*, Kahire 1324.
- Muhammed b. Süleyman el-Halebi er-Reyhavi, *Nuhbet el-leali li-şerhi Bedi'l-emali*, İhlas Vakfı Yay., İstanbul 1992.
- Muhammed b. Muhammed el-Çumri Sıbtu'l-Marsafî, *Tenzihü'l-kevn an i'tikadi İslâmi Firavn*, (Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.
- , *Tenzihu'l-kevn an i'tikadi İslâmi Firavn*, www.eskieserler.com, ID no: 9213, vr. 1-3.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1981.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille*, Süleymaniye Ktp., Carullah, no: 1128.
- , *et-Temhîd fi usûli'd-dîn*, tahk.: Abdülhayy Kabil, Kahire 1408/1987.
- Nidal Abbas Cabr Duveykat, *Kıssatu Musa ve Firavn beyne'l-Kur'âni ve't-Tevrat*, Yayınlanmamış Master Tezi, Camiatu'n-Necah el-Vataniyye, Nablus 2006.
- Nureddin Abdurrahman b. Ahmed el-Cami, *Risale fi imâni'l-Firavn* (Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-sufi), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ*, İz Yay., İstanbul 2003.
- Özden, Yavuz, *Kur'ân'a Göre Firavun*, Erzurum 1991.
- Özel, Ahmet, "Ali el-Kârî", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2, ss. 403-405.

- Pezdevî, Ali b. Muhammed b. Hüseyin-Nesefî el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev.: Şerafettin Gölcük, İstanbul 1988.
- Râzî, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*, tahk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1934-62.
- Rüşdi el-Bedravî, *Men Huve Firavn Musa*, el-Ezher Yay., Kahire 1998.
- Sa'd Efendi, *Fetva Sa'd Efendi fi'l-fusus*, (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-su'fi içinde*), tahk.: Musa b. Süleyman, yy., 1410 H.
- Sayı, Ali, Hz. Musa: *Firavun, Hamân ve Karun Karşısında*, İz Yay., İstanbul 1992.
- Seyyid Arif Ali, *Şerh es-Seyyid Arif Ali ala risaleti İbn Kemal fi tenzihi İbn Arabî*, (*Resail ve fetava fi zemm İbn Arabî es-su'fi mecmuası içerisinde*), tahk.: Musa b. Süleyman, 1410 H.
- Siddiqî, Bakhtiyar Husain, "Celâleddin ed-Devvânî", çev.: Emrullah Yüksel, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, sayı: 6, s. 175-180.
- Soyal, Fikret, *Celâlettin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmâmı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Şa'rânî, Seyyid Abdülvehhâb, *Kitabü'l-yevâkîr ve'l-cevâhîr fi beyânı akaidi'l-ekâbir*, Mısır 1307, (Daru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut 1998).
- , *el-Kavaidu'l-keşfiyye el-muvaddîha li-meanî's-sifati'l-ilahiyye*, tahk.: Ahmed Mahmud Derviş, Daru't-Takva, Dimeşk 2009.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed Abdulkerim, *el-Milel ve'n-nihal*, tahk.: Ahmet Fehmi Muhammed, Beyrut 1990.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyi'r-rivâyeve'd-dirâye*, tahk.: Abdurrahman Umeyra, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- Uludağ, Süleyman; Akıncı, Önder, "Ali el-Kârî", *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, İstanbul 1981. c. 1, ss. 110-140.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmud, *Esâsü'l-belâğa*, tahk.: Mezîd Naîm ve Şevkî el-Me'arrî, Beyrut 1998.